

ПОЛІТЕКОНОМІЯ

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

О.Л.Яременко, д-р екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

МЕХАНІЗМ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН

Досліджується механізм інституційних змін, який включає в себе стабільну інституційну основу, інституційні інновації та руйнацію інститутів як відображення ендогенного процесу їх історичного старіння або стохастичних за своєю природою шоків екзогенного характеру. Розглядається роль функціональних зв'язків як своєрідних "імунних сил", що захищають систему від несанкціонованого проникнення деструктивних інституційних впливів ззовні. Доводиться, що збої в усталених зв'язках порушують міру єдності інститутів та функцій, внаслідок чого система втрачає цілісність і самодостатність, відкривається для прийняття нової інформації та формування нової системної якості.

У сучасній економічній науці питання щодо підвалин змін господарських систем належить до числа фундаментальних. Як не парадоксально, саме очевидність і неминучість змін заважали й заважають теоретичному усвідомленню важливості й складності феномена мінливості як змістовного аспекту господарської діяльності.

Латентною передумовою високої ефективності функціональних підходів у рамках неокласичної школи є їхня концентрація на стійких, незмінних закономірностях максимізації корисності. Розвиток науки йшов і йде шляхом поглиблення аналізу цих закономірностей. Про це досить наочно свідчить список нобелівських лауреатів у галузі економіки за останні роки. Факт мінливості істотних умов виноситься за рамки предмета економікс за допомогою стандартного застереження "за інших рівних умов". Такий методологічний прийом (концентрація теоретичних інструментів на тих сторонах об'єкта, де інструменти найбільш ефективні) є обов'язковим для кожної більш-менш успішної наукової теорії. Наука не може перескочити через пізнавальні можливості свого методу. Вона пояснює свій об'єкт у тих межах, які дозволяє їй теоретичний інструментарій.

Однак на початку ХХІ століття кількість важливих подій і процесів у сфері змін в економіці очевидно починає переважувати важливість умов поточної рівноваги. У перспективі соціальний запит на аналіз мінливості й перехідності може стати головним фактором, від якого залежать роль і місце нашої науки в суспільстві. Тому зміни повинні стати таким самим предметом економічної науки, як і умови максимізації корисності. Інституціональний аналіз господарських систем – один із можливих теоретичних підходів для системного вивчення явища мінливості в економіці.

Інститут як традиція, норма, як безумовний спосіб господарчої поведінки є чимось стійким, незмінним, стабільним. Тому питання про механізми ін-

ституційних змін має певний парадоксальний сенс: чому і як змінюється незмінна основа господарського життя? На наш погляд, вирішити це питання можливо лише на основі чіткого усвідомлення суперечливої природи інституційного виміру економічних систем.

Специфічне місце інституту як поняття у системі теоретичного бачення господарчої діяльності систем може бути розкрито через такий методичний прийом як розрізнення *функцій і правил*. Дія, здійснювана суб'єктом в рамках певної господарської *функції*, відокремлюється від останньої і стає *інститутом*, коли приймає для більшості діяльних суб'єктів безальтернативний (що само собою розуміється) характер. Тобто найбільш ефективний порядок дій, стаючи інститутом, набуває атрибутів звичності, традиції, універсальності і загальності, знімаючи тим самим з суб'єкта тягар невизначеності, оцінки і вибору¹. Вже в цьому розрізненні закладена можливість мінімізації за рахунок використання інституційних форм витрат господарської діяльності, включаючи і ті, які Р.Коуз назвав трансакційними.

Іноді в економічній науці зустрічаються теоретичні конструкції, що повністю розчинюють речову, застиглу форму інституту в його діяльній основі. Наприклад, англійський економіст XIX століття Ф.Уокер так визначав суть грошей: "Money is what money does"² (Гроші – це те, що вони виконують). Проте за такого підходу втрачається істотна відмінність між альтернативними і безальтернативними економічними діями, що значно звужує аналітичні можливості поняття "інститут" як теоретичного інструменту. Адже виконувані грошима функції можуть бути як однозначними, загальноприйнятими і безальтернативними для даної епохи, для даного рівня економічного і технологічного розвитку, так і інноваційними, побудованими на активному і позитивному використанні суб'єктами чинника невизначеності для якнайкращої реалізації індивідуальних цілей.

Якби інститути (зокрема, гроші) завжди і в усьому вичерпно відповідали своїм конкретним функціям, то така економічна система могла б безболісно розвиватися в повній відповідності з екзогенними і ендегенними чинниками еволюції, адекватно реагуючи на будь-які зміни технології і організації виробництва. Проте, як відомо з історії економіки, такий автоматичний адаптивний розвиток можливий лише на коротких проміжках. На довгих же – інституційна інерція служить одним з основних чинників, що детермінують стрибкоподібний, нерівномірний і тому надзвичайно невизначений характер еволюції економіки. Тому в дослідженні еволюції економічних систем обов'язково слід враховувати наявність *стійких* і інерційних інституційних конструкцій, які виступають як задані умови господарської діяльності та якоюсь мірою завжди *абстраговані* від її змісту. Іманентна інститутам можливість автономного (від умов, що їх породжують) існування породжує періодичні розриви (невідповідності) усередині економічної системи, коли якнайкращий спосіб дій перетворюється на неефективний, але все ще загальноприйнятий: "Збереження ста-

¹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. / Пер. з англ. І.Дзюб. – К., 2000. – 198 с.

² Харрис Л. Денежная теория. – М., 1990. – С.17.

рої програми дій в рамках нового середовища приводить до відтворення не-стабільності і непередбаченим або недооціненим негативним наслідкам для економічних агентів"³.

В економіко-теоретичному аналізі в основі протиставлення "функція – інститут" лежить реальна антитеза "невизначеність (стохастичність) – стандартність (детермінованість)", яка характеризує будь-яку цілеспрямовану діяльність господарюючого суб'єкта. З цього виходить принцип безперервності інституційного формоутворення в господарській системі, де мають місце інновації або зміни зовнішніх умов господарської діяльності. Традиційні системи не розвиваються інституційно, тому що нормативно виключають (забороняють) істотні інновації.

Важливий бік природи інститутів – це їхні *конфліктні* передумови. Інститут народжується не тільки як автоматичний спосіб раціоналізації дій, що повторюються, але ще і як спосіб узгодження незбіжних інтересів і цілей взаємодіючих суб'єктів. В основі погоджувальної природи інститутів лежить тріада "контакт – конфлікт – контракт". Інститути забезпечують потреби у зниженні психологічних, соціальних і економічних витрат протистояння і конфронтації, не усуваючи сам чинник взаємного тиску суб'єктів (конкуренції) як необхідний механізм соціальності.

Вербальні інститути є менш стійкими, оскільки "текст" чисто технічно можна легко змінити, чого не можна виконати з народним звичаєм або традицією. Це іноді породжує ілюзію простоти і доступності сфери інституційного формоутворення для бюрократичного контролю і втручання, тим паче що обов'язкова умова взаємної адекватності вербальних і невербальних інститутів є далеко не очевидною. Ілюзорність такої підконтрольності інституційного генезису виявляється в нежиттєвості і формальному характері "штучно створених" інститутів, нездатних забезпечити ефективність та узгодження соціально значущої поведінки суб'єктів.

Інститути в широкому сенсі можуть бути як окремі стандартні процедури (наприклад, інститут еквівалентного обміну), так і розгалужені, більш-менш однорідні їх сукупності (блоки). Якщо стандартні дії вимагають узгодженої (сумісної) участі різних спеціалізованих професійних агентів, діяльність яких регулюється вербальними нормами, інститути набувають характеру *установ*. З цього випливають і дві істотні властивості будь-яких інституційних форм: *по-перше*, вони забезпечують зв'язок і спадкоємність історичних станів соціуму; *по-друге*, інституційна форма завжди відносна і скороминуща. "Інститути – це результат процесів, що відбувалися у минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, отже, не перебувають у цілковитій згоді з вимогами сьогодення цього часу"⁴, – так характеризував цей бік інститутів Т.Веблен.

Завдяки інститутам будь-яка можлива дія щодо інших людей не вимагає ретельного обдумування або реагування; ми діємо відповідно до норм, правил і т. п., які широко укорінялися як вказівні знаки суспільного життя, не-

³ Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 73.

⁴ Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984. – С. 202.

залежно від того, чи приймає кожен член суспільства їх ідеологічно або політично. Внаслідок цього має місце своєрідна економія "креативного ресурсу", який застосовується лише до тих проблем, які ще не мають стандартного вирішення. Інститути дають можливість здійснення цілеспрямованих дій, роблячи дії інших людей і організацій більш передбаченими. Водночас через своє специфічне функціональне призначення в соціальній системі інститути завжди відносно стабільні, інертні стосовно своєї діяльної основи, консервативні. Причина консерватизму інститутів – у принципі консенсусу. Інститут – це спосіб дій, який визнається обов'язковим усіма суб'єктами (або, принаймні, їх більшістю), що стосуються даного питання. Відповідно, поки більшість суб'єктів не сприйме (освоїть) новий спосіб дій, старий обов'язково залишається в силі.

Тут і таїться одна з найбільш глибоких передумов інституційної динаміки – *суперечність між діяльною основою і відчуженою речовою формою інституту*. Інститут завжди виникає як спосіб взаємного впорядкування діяльності суб'єктів, що володіють n вимірами свободи. Коли у суб'єкта з'являються нові виміри свободи, його сукупні можливості діяльності стають рівні $n+m$. У цих умовах він вимушений або переступати вузьку інституційну форму, діяти "не так, як всі", або не використовувати нові можливості і напроми діяльності⁵.

Інша передумова інституційної динаміки полягає в можливості згасання самої діяльності усередині інституційної оболонки під впливом екзогенних (неінституційних) чинників. При цьому суб'єкти інституційної системи можуть виступати і як активний початок таких змін, і як їх передбачуваний фон. М.Вебер відзначав: "Усуспільнено об'єднані в союзи індивіди можуть свідомо міняти встановлений порядок за допомогою нових суспільно об'єднувальних дій; ці встановлення без якої-небудь зміни в згаданих діях можуть мінятися самі за своїм практичним значенням для дій індивідів унаслідок зміни усередненого збагнення їх "сенсу", що розповсюджується, або особливо внаслідок зміни обставин ("зміна значення", що неточно іменується також зміною мети), а іноді і взагалі втратити своє значення"⁶.

Якщо деякий інституційний комплекс зав'язаний на міцному корпоративному або майновому інтересі, то корпорація може спробувати знайти іншу діяльну основу для забезпечення свого статусу, як правило, владного, ієрархічного. Як приклад можна навести процес "обуржуазнювання" юнкерства в ході так званого "прусського шляху" розвитку капіталізму в сільському господарстві Німеччини в позаминулому столітті. Дуже характерно в цьому плані прагнення частини радянського партійного керівництва в роки перебудови обґрунтувати необхідність зміцнення керівної ролі КПРС складністю і новизною завдань, що стоять перед суспільством. Потім це прагнення плавно переросло в процес обуржуазнювання пострадянської номенклатури.

⁵ Яременко О.Л. Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект. – Х., 1997. – С. 47.

⁶ Вебер М. Избранные труды. – М., 1990. – С. 517–518.

Втрата діяльної основи інститутів, що призводить до їх згасання, означає наростання хаосу, коли не узгоджуються дії і вчинки взаємодіючих суб'єктів, хоча це і зачіпає їх інтереси. Якщо суб'єкти занадто багато можуть стосовно узгоджувального потенціалу інституційної системи, в ній різко підвищується рівень конфліктності, і значна частина економічної енергії витрачається на пряме придушення конкурентів, що "плутаються під ногами".

Специфіка інституційного статусу держави полягає в можливості "само-інституціоналізації", тобто у наданні атрибуту легітимності тим правилам, які найбільшою мірою відповідають інтересам самої держави. Держава, володіючи певною мірою монополією на наділення того або іншого способу дій атрибутом легітимності, може управляти (до деяких меж) темпами і етапами інституційної трансформації.

Суперечлива єдність функції і інституту, звичаю і вибору, засвоєння правил вільного планування дій є основою розуміння внутрішньої основи мінливості економічних і соціальних форм. Саме інститути можуть служити ключем для розуміння економічної системи як процесу змін.

Датський дослідник Бьорн Йонсон, аналізуючи роль інституційних змін в процесі довгострокового економічного розвитку, виділяє три можливі підходи до даної проблеми⁷.

Згідно з першим підходом, будь-які істотні зміни технології, потреб, переваг і т. д. вимагають відповідної *інституційної адаптації*. Якщо ця адаптація відбувається достатньо швидко, але водночас у певній послідовності, то інституційні рамки завжди сприятимуть ефективному виробництву і розподілу. Такі адаптивні інституційні зміни є необхідною частиною економічного зростання, але зовсім не незалежним джерелом цього зростання. Умовою такого розуміння є допущення, що індивідуальні і колективні дії в ім'я власних інтересів в умовах, що змінилися, приводять до необхідності й інституційних змін. "Невидима рука" сприяє не тільки досягненню продуктивних результатів у рамках даної інституційної системи, але також і безперервному зростанню ефективності інститутів.

Інший варіант розв'язання проблеми інституційної реакції на розвиток технологічного устрою може являти собою повільнішу зміну інститутів стосовно потреб координації і інтеграції, що виникають в нових умовах середовища. Повільна адаптація інституційної системи може набувати форми тривалого процесу пристосування учасників господарської системи до нових правил поведінки, або форми дискретного процесу інституційних інновацій, коли зміни проводяться усвідомлено окремими агентами ринку і потім поширюються під впливом конкурентного тиску. Технологічні й інституційні зміни виглядають як незалежні одна від одної, але технології виступають рушійною основою.

При цьому можуть мати місце розриви між технологічними і інституційними змінами, але на тривалих інтервалах інституційні структури, як правило, наздоганяють технології, що пішли вперед, іноді – шляхом потужних інститу-

⁷ Bjorn J. An Institutional Approach to the Small Country Problem. – In: Small Countries Facing the Technological Revolution. Pinter Publishers, London and New York, 1988.

ційних ривків. Відмінності в національних темпах економічного зростання можуть бути обумовлені відмінностями в ступені відповідності технологій і інституційних структур. Розвиток є результатом конфлікту, що періодично виникає, між технологічним динамізмом і інерційністю інститутів.

Третій можливий підхід, як зазначає Б.Йонссон, полягає у визнанні взаємної незалежності інституційних і технологічних змін, коли жоден з цих процесів не грає провідної ролі. Інституційні зміни далеко не завжди відстають від технологічних. Більше того, іноді інституційні інновації носять попереджувальний характер, виступаючи стимулом технологічного розвитку і чинником економічного зростання. Наприклад, сучасна технологічна революція може бути пояснена, в певному значенні, як наслідок інституційних інновацій. Глибоко і детально опрацьовані майнові права на товари і винаходи полегшили привласнення доходів від інновацій. Організаційні інновації у фірмах знизили витрати пошуку нових технологій завдяки ефективнішому моніторингу робочих процесів. Нарешті, нові інституційні форми освіти і навчання, організації наукових досліджень, ефективна побудова внутрішньофірмових дослідницьких і проектних структур, вдосконалене патентне законодавство сприяли інституційному оформленню небаченої до цього єдності науки і технології.

Порівнюючи ці три різні підходи, Б.Йонссон зазначає, що альтернативними вони здаються тільки тому, хто хотів би взагалі обійти інституційну проблему і повністю зосередитися на вільних конкурентних ринках як на єдиній і всеосяжній інституційній конструкції.

Навряд чи можна погодитися з тим, що технології завжди перебувають у процесі розвитку, а інститути завжди вперто блокують, перешкоджають і гальмують. Темпи економічного зростання залежать від того, наскільки жорстко інститути гальмують розвиток технологій. Цей підхід припускає існування деякої "природної" швидкості технологічного прогресу, яка могла б мати місце за відсутності інституційної інерції.

Така концепція уявляється недостатньо адекватною. Можна погодитися з думкою Б.Йонссона, що роль інститутів в економічному розвитку явно більш творча, ніж у засадах даного підходу. Будь-яка технічна зміна заснована на навчанні і дослідженні. *Що можна відкрити з необмеженої кількості потенційних знань, залежить від того, яким чином люди навчаються і досліджують, як це все організовано. Тобто це залежить від інститутів. Інститути створюють умови для технологічних змін. Різні інститути привносять різні види і зразки технологічних змін і урізноманітнюють форми їх здійснення. Тому роль інститутів не може бути зведена до ролі перешкоди і гальма розвитку технологій. Скоріше всього технології і інститути як і відокремлені один від одного, так і тісно взаємодіють між собою. Розуміння однієї складової цієї дихотомії залежить від розуміння іншої. Тому аналіз економічного розвитку може бути побудований тільки на з'ясуванні механізму зв'язку між інституційними і технологічними змінами.*

Діяльність, опосередкована сталою інституційною формою, перетворюється у *функцію*, або, як прийнято казати в соціології, *роль*. Якщо діяльність сама по собі – це передусім прояв *активності* суб'єкта, спрямованої на дося-

гнення його мети, то *функція* суб'єкта – це відображення його *залежності* від соціальних умов, його підпорядкованості системі і цілям вищого порядку, де цей суб'єкт виступає *засобом, інструментом*.

Безпосередньо ця залежність суб'єкта виявляє себе у формі функціональних зв'язків, які відзначають міру відповідності діяльності суб'єкта її функціональному призначенню. Поняття "функціонер", якщо на якийсь час абстрагуватися від його специфічного змісту в епоху державного соціалізму, достатньо точно відображає цю знеособленість, функціональність і підлеглість суб'єкта, *діяльного* в рамках *інституту*.

Стійкі функціональні зв'язки в економічній системі виникають тільки між суб'єктами, що включені в існуючі інститути. "Неінституціоналізовані" суб'єкти не можуть підключатися до існуючих у системі матеріальних, фінансових, інформаційних потоків. При цьому інститути не визначають самі по собі зміст функціональних зв'язків. Приналежність до інституту виступає лише як своєрідний пароль, що дає санкціонований системою (але не завжди законний) доступ до деякого масиву ресурсів. У негативній формі саме таке розуміння інституту виразив гоголівський городничий у своєму знаменитому: "Не по чину берешь!"

Деструкція, пригноблення і стагнація різних блоків інституційної системи по-різному позначаються на функціональних зв'язках. Ті зв'язки, які спиралися на зниклі інститути, руйнуються в першу чергу. Наприклад, у Радянському Союзі інститут "керівної і спрямовуючої сили" грав вирішальну роль у підтримці макроекономічних пропорцій суспільного відтворення. В умовах відсутності ринкової координації і чиновницького свавілля галузевих міністерств єдиним інтегрувальним началом в радянській економіці була дисципліна "партійного квитка".

Паралельно з прямим впливом інституційних процесів на функціональні зв'язки в перехідних системах посилюються і впливи зворотного порядку – коли той або інший інститут приходить у занепад через деструктивні процеси у функціональній сфері. Наприклад, інфляційні процеси, тією мірою, якою вони пригноблюють можливості і стимули до заощадження доходу, побічно, але відчутно підривають інститут сім'ї, що несе в ринковій системі основну відповідальність за макроекономічну функцію заощадження.

Інституціональна форма діяльності не може означати повного підпорядкування (або придушення) своєї діяльної основи. Чим більшою мірою людина стає професіоналом, тим більше можливостей вона має у своїй діяльності переступати інституційні межі (що суб'єктивно може виявлятися як певна примхливість, норовливість професіонала). З іншого боку, можлива і зворотна ситуація, коли через недостатній професіоналізм суб'єкта відбувається повне відчуження речової форми інституту від його діяльної основи, як це, наприклад, показав К.Маркс в аналізі відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції. Відносна стабільність, стійкість у часі і соціальному просторі інституційних меж капіталу неминуче входить в конфлікт, що поглиблюється, із безперервним процесом професіоналізації управлінської діяльності, що вимагає нових і нових знань, навичок, сфер спілкування, каналів інформації і т. д.

Плинність, рухливість діяльної основи інституційної структури суспільства на певних етапах може призводити до поступової деградації деяких інститутів або навіть до *локальних* інституційних катастроф. Але якщо загальна сума інституційного тиску не нижча за певне граничне значення, то система зберігає свою якість, і завдяки цьому будь-яка професійна діяльність, що зламала свої застарілі інституційні межі, знаходить для себе нові – з числа наявних інституційних форм і їх комбінацій. Більшість концепцій реформізму, може, і неусвідомлено, відштовхуються саме від цієї тенденції.

Конфлікт між діяльною і формальною стороною інституційної структури може служити, в певному значенні, ключем для розуміння еволюції системи державного соціалізму. В основі внутрішнього переродження державної власності лежав процес реальної приватизації і деідеологізації управлінської діяльності керівників соціалістичних підприємств під впливом об'єктивних технологічних потреб. Проте через гіпертрофовану інституційну інертність радянського суспільства формою цього процесу стали "особиста нескромність", зловживання службовим положенням, розкрадання соціалістичної власності і т. д. Будь-яка ефективна діяльність, корислива або безкорислива, була об'єктивно вимушена переступати інституційні межі державної монополії на господарську діяльність та йти "в тінь". Паралельно з цим державна (загальнонародна) власність, яка поступово втрачала діяльну основу, дедалі більше перетворювалася на мертву форму, поки не виявилось, що реанімувати її вже неможливо. Це і послужило основною передумовою інституційної катастрофи радянської системи.

Діалектика *діяльності і інституту* особливо виявляється в перехідних системах. Тут діяльна основа переважної більшості інститутів починає переважувати над їх історичною сталою формою. Інституційний тиск на більшість суб'єктів істотно слабшає. Це торкається більшості суспільних інститутів, починаючи з їх сімейного блоку, пануючих господарчих форм, моральних обмежень і закінчуючи державними інститутами. Безструктурна діяльність як форма вивільнення (тобто марна розтрата) соціальної енергії, дозволяє системі понизити свій енергетичний потенціал до прийнятного рівня і в той же час вибрати з існуючого інституційного матеріалу відповідні блоки для створення нових інститутів. Симптом "соціальної втоми" населення, байдужості мас до питань влади в суспільстві, устрою політичної і економічної системи є ознакою кристалізації нової інституційної структури.

Дуже "розігріта", надто активна соціальна маса не придатна для того, щоб упорядкуватися в більш-менш гармонійну систему. Тому система відводить частину накопиченої енергії в середовище та отримує здатність до відновлення процесу самоорганізації. Точки зростання кристалів нової інституційної структури задаються, *по-перше*, уцілілими фрагментами колишніх інститутів; *по-друге*, дрімаючими генетичними елементами, які були активізовані кризовою ситуацією; *по-третє*, привнесеними ззовні формами і стереотипами діяльності, які змогли стати достатньо поширеними і стандартизованими в новому для них середовищі.

Важливим аспектом перехідних процесів є зовнішній чинник і зовнішня координата. Відкривши раніше не доступні канали чужих цінностей і критеріїв, система ніби одержує підстави засумніватися у власній самоцінності. Посилюється внутрішня невизначеність, що створює сприятливий фон для інтенсивного поглинання зовнішньої інформації. Як правило, цей процес супроводжується ілюзією, що скоро даний соціум стане *таким самим*, як ті, що досягли успіху. Людям стає важко нести тягар властивих цій країні неповторних звичаїв, норм, формальних і неформальних обмежень.

У рівноважному стані елементи системи "тісно упаковані", припасовані один до одного завдяки їх функціональній взаємодії. Функціональні зв'язки відіграють роль своєрідних "імунних сил" соціального організму, захищаючи його від несанкціонованого проникання сторонньої інформації ззовні. Перехідні стани тягнуть за собою систематичні збої в усталених зв'язках, чим порушується міра єдності основних елементів. Ця властивість переходу може бути визначена як *дисфункціональність*. Завдяки цій властивості перехідна система неначе втрачає самодостатність, відкривається для сприйняття нової інформації та формування нової системної якості.

Чільну роль у перехідних процесах відіграють не функціональні зв'язки, а фундаментальні структури, що відбивають минуле системи у вигляді її генетичного підґрунтя. З погляду предмета цього дослідження це означає, що перехідна система більш "інституціональна", ніж функціональна. Ці фундаментальні структури можуть бути за певних умов точками кристалізації нових інститутів. Завдяки цьому у перехідних станах минуле системи актуалізується, стає реальним учасником розвитку подій.

Для перехідних станів характерне порушення співвідношення між внутрішніми та зовнішніми чинниками, притаманне "спокійному" станові системи. Роль зовнішніх чинників, особливо інформаційна, стає аномально великою, оскільки перестають працювати природні захисні сили соціального організму, що відгороджують його від сторонньої інформації. Найбільша ймовірність входження системи у перехідний стан виникає у разі її проходження поблизу "особливих точок" зовнішнього середовища, так званих атракторів, котрі притягають систему у зони нестійкості.

Невизначеність перехідного процесу обумовлена збільшенням ступеня свободи окремих елементів системи. Деградація обмежень та заборон розширює поле допустимих дій, реакцій, сигналів і т. д. Через це чисельність можливих станів різко зростає. Така невизначеність спричиняє значну варіабельність результату. Соціальна система – один з найскладніших об'єктів і як такий виявляє при переході дуже високу варіабельність підсумкового стану.

У разі відновлення рівноваги кількість можливих наслідків обмежується характеристиками початкового стану системи, специфікою особливих точок (атракторів), характером взаємодії системи з зовнішнім середовищем. Множина наслідків включає в себе і такий наслідок, як загибель системи. Суттєвою обставиною, що визначає наперед долю системи, є співвідношення *розмірностей* системи та зовнішнього середовища. Недостатня розмірність сис-

теми у ході інтенсивного підведення інформації та енергії ззовні спричиняє "розігрів" і наростання хаосу.

Таким чином, зміст механізму інституційних змін, включає в себе:

- 1) стабільну інституційну основу, що детермінує безальтернативну складову функціонування господарчих систем на всіх рівнях;
- 2) інституційні інновації, які обумовлені змінами у діяльній (технологічній) основі інститутів;
- 3) руйнацію інститутів як відображення ендогенного процесу їх історичного старіння (амортизації) або стохастичних за своєю природою деструкцій (шоків) екзогенного характеру;
- 4) засіб сполучення перших трьох моментів, який визначає їх співвідношення та канали взаємодії.

Всі елементи механізму інституційних змін завдяки їх взаємодії та системної єдності в процесі інституційної еволюції взаємно перетворюються. Позитивна роль інституційної руйнації можлива у створенні вільного соціального простору для інституційних інновацій; процес інституційної деструкції може виникнути внаслідок несистемних інновацій; історична амортизація інститутів, якщо їх не заміщують нові інститути, здатна привести до загальної інституційної деструкції та загибелі господарчої системи.

Виходячи з такого уявлення про фундаментальні підвалини інституційних змін, можна дійти висновку, що стратегічним напрямом інституційної розбудови перехідного суспільства має стати професіоналізація ринкової, соціальної і державної діяльності, стимулювання розвитку недержавних інститутів. Професійна корпоратизація, структуризація і консолідація громадянського суспільства переводять його в одну "вагову категорію" з організованою державною машиною. Держава вимушена ставитися до організованого і структурованого соціуму як до гідного партнера в неусувному конфлікті з приводу взаємної відповідальності і повноважень.